

Юлія МАТЕЛЕШКО,
ORCID: 0000-0002-6876-6534
завідувачка відділу рукописів,
стародруків та рідкісних книг
Наукової бібліотеки,
ДВНЗ “Ужгородський
національний університет”

Яна БЕРДАР,
ORCID: 0000-0002-4741-1638
завідувачка сектора
рукописів, стародруків
та рідкісних книг Наукової
бібліотеки, ДВНЗ “Ужгородський
національний університет”

СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ КАТАЛОГІВ СТАРОДРУКІВ : ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

УДК 025.355:004:094.4

У статті охарактеризовано функції та значення електронних каталогів у роботі сучасної бібліотеки, специфіка створення електронних каталогів стародруків та рідкісних видань. Аналізується досвід формування електронних каталогів книжкових пам'яток у провідних європейських книгозбірнях.

Ключові слова: електронний каталог, стародруки, рідкісні видання, світовий каталог *WorldCat*, *Europeana*, Баварська державна бібліотека, *Gallica*, Британська бібліотека.

Метою діяльності будь-якої бібліотеки є забезпечення доступності інформаційних ресурсів. Створення ефективної системи бібліотечно-інформаційного обслуговування неможливе без ведення, оновлення й удосконалення інформаційно-пошукового апарату. Важливу роль серед нових інформаційних підсистем бібліотеки відіграє електронний каталог, який забезпечує швидкий та якісний доступ до інформаційних ресурсів. Електронний каталог – підсистема автоматизованої бібліотечної інформаційної системи, що складається з бібліографічних баз даних, інформаційного і лінгвістичного забезпечення у комплексі із системою керування базами даних і набором прикладних програм, призначена для організації доступу до баз даних бібліотеки [1, 9].

Електронний каталог (далі – ЕК) відкрив величезні можливості в роботі бібліотек, вплинув на все: читачів, бібліотекарів, форми, методи і якість обслуговування. На сьогодні він поступово замінює існуючу традиційну систему каталогів та картотек, оскільки на його основі комплексно здійснюється багатоглибкий пошук як за всіма елементами бібліографічного опису, так і за полями, що розкривають зміст документа. Серед переваг ЕК можна виділити наступні:

- призначений не тільки для внутрішніх, але й для зовнішніх користувачів;
- доступний в будь-який час і в будь-якому місці;
- повнота відображення даних на основі постійного оновлення;
- гнучкість доповнення відомостей про поточні надходження, виключення, виправлення, заміна, переміщення фондів тощо;
- врахування індивідуальних побажань користувачів;
- формат, який забезпечує повноту надання даних;
- багатоглибкість відображення змісту документів;
- низькі затрати на введення даних;
- компактність, портативність, мінімальна потреба площі;
- зниження дублювання роботи з опису книг в межах однієї бібліотеки і/або системи бібліотек (в національних та міжнародних масштабах);
- сумісність з каталогами інших бібліотек і можливість об'єднання зусиль по каталогізації з іншими бібліотеками та організаціями.

ЕК виконує функції усіх видів каталогів: фондівідображальну, інформаційно-пошукову, довідкову й пізнавальну. Він сприяє підвищенню

загальноосвітнього, професійного та культурного рівня користувачів, впливає на підвищення їхньої бібліографічної грамотності через інформацію, яку вони отримують.

Спектр пошуку за ЕК дуже широкий: з його допомогою можна легко знаходити джерело чи групу документальних джерел інформації з тематики, яка цікавить користувача, здійснити виконання будь-якої бібліографічної довідки, знайти документи за різними параметрами (видами документів, видавництвами, роком видання, серіями тощо). Каталог розрахований на всі категорії користувачів – студентів, науковців і бібліотекарів. Доступ до ЕК здійснюється як у бібліотеці, так і цілодобово за її межами, коли він знаходиться у мережі Інтернет.

Однак одна із найважливіших вимог – забезпечення надійності і збереження інформації, її контроль, довговічність, легкість відновлення – все ще залишається великою проблемою для електронного каталога.

Інформатизація бібліотек у світі досягла вражаючих масштабів: ЕК, електронні бібліотеки, електронна доставка документів, розроблення і наповнення вебсайтів, використання мультимедійних засобів у роботі бібліотек. Удосконалення техніки та програмних продуктів буде відбуватися і надалі, що дає можливість бібліотекам створювати ЕК та електронні копії також книжкових пам'яток, надбань світової цивілізації, які є невичерпним джерелом для досліджень вчених. Їх збереження і передача наступним поколінням є важливим завданням будь-якої бібліотеки. А сучасні інформаційні технології ще й дають можливість наблизити надбання світової цивілізації до читача. Здатність глобальних комп'ютерних мереж усувати відстані приводить також до зміни всієї ідеології каталогізаційної роботи бібліотек.

Створення ЕК стародруків має свою специфіку. Подібно тому, як видання ранніх періодів книгодрукування відрізняються від сучасних видань, різниться процес та продукт їх каталогізації. Стародруки відрізняються від сучасних видань відсутністю загальноприйнятих стандартів оформлення. Інформація, необхідна для опису, може міститися в різних частинах книги або, як часто буває, бути відсутньою взагалі. Ця особливість найбільш яскраво виражена в інкунабулах і поступово згладжується протягом всього часу аж до ХІХ століття. Крім того, заголовки, особливо європейських старовинних видань, можуть містити

несподівані фрагменти, як наприклад малюнки, що замінюють частину слів, або уривки мертвими мовами.

Вихідні дані книги є необхідним елементом бібліографічного опису. Описуючи книгу, в якій недостатньо інформації про вихідні дані, або вона відсутня, каталогізатор залучає всі доступні зовнішні джерела інформації (довідники, енциклопедії, інформаційні ресурси Інтернету) з метою встановити місце, рік видання, а також ім'я видавця чи назву типографії. Часом виникають труднощі із визначенням міста, де була надрукована книга. Рік видання також інколи не позбавлений двозначності, причиною чого є різниця у формах запису дати, особливості календарних систем, помилки у вихідних даних. У деяких випадках на титульних аркушах репринтних видань зберігалися дані про оригінальне видання.

У таких випадках програма електронної каталогізації не завжди відповідає потребам працівників бібліотеки. Тому для належного рівня обробки книг каталогізатору потрібна тісна співпраця з програмістами.

Під час створення ЕК стародруків найбільш продуктивним у складних випадках є порівняння книги, що є у розпорядженні каталогізатора, з іншими примірниками того ж видання. Тому значення зведених інтернет-каталогів, а також повнотекстових баз стародруків важко перебільшити. Доступ до цих типів ресурсів значно спрощує роботу каталогізатора та підвищує якість бібліографічних описів. Процес ручного друку приводив до відмінностей навіть серед примірників одного тиражу, тому розгляд книг в комплексі дає можливість виявити непомітні на перший погляд варіанти видання. Отже, запозичення готових записів з раніше підготовлених іншими організаціями або бібліографічними службами є найбільш перспективним способом як ретроспективної переробки карткових каталогів, так і обробки поточних надходжень для актуалізації ЕК бібліотек.

Інший прояв комплексного підходу пов'язаний із відображенням у ЕК відомостей про колекції. Стародруки цінні не тільки як носії інформації, але і як фізичні пам'ятки матеріальної культури. В бібліотечних фондах такі видання діляться на колекції, критерії яких можуть бути різноманітними (видавець, зміст (наприклад Біблії), хронологічні рамки (інкунабули, палеотипи), колекції визначних особистостей тощо).

Наведені вище особливості старовинних видань показують, що на-

віть короткий опис книги потребує від каталогізатора глибокого бібліографічного дослідження. Нестандартне оформлення об'єктів опису створює труднощі у нормуванні роботи, а неоднорідний зміст книги потребує від людини, яка працює над створенням каталогу, глибоких знань як у галузі філології, так і історії.

Також важливим є врахування міжнародних стандартів та форматів даних, що забезпечить входження бібліотечних інформаційних ресурсів в інтегровані корпоративні державні та міжнародні проекти. Для каталогів стародруків це важливо й тим, що уніфікований опис дає можливість облікувати кількість збережених примірників даного видання у світі. Цей варіант є на сьогодні більш бюджетним та доступним для книгозбірень України.

У бібліотеках світу зведені або розподілені ЕК починають створюватися у 90-х рр. ХХ століття. Це сприяє економії, оскільки одна бібліотека створює електронний запис, а інші запозичують, тому немає процесу багаторазової каталогізації одного документа. WorldCat – зведений світовий каталог, найвідоміший інтегрований бібліотечний ресурс, який створений та підтримується OCLC (Online Computer Library Center, Inc.) [8]. OCLC – це бібліотечний сервіс та науково-дослідницька організація, метою якої є розширення доступу до світової інформації та скорочення витрат на інформацію [6]. OCLC не тільки об'єднує світові бібліотеки, але, що найголовніше, скорочує шлях читачів до книг. WorldCat містить документи і матеріали в різних форматах (фізичному та електронному): бібліографічні описи книг, відео, періодичні видання, статті, книги, ноты, карти, культурні артефакти, цифрові об'єкти, вебсайти та багато іншого. Це найпопулярніші, рідкісні або оригінальні ресурси. За даними на 2011 рік WorldCat налічував вже понад 240 млн записів про всі види творів 470 мовами світу [6]. За даними на липень 2021 р. у WorldCat міститься 517 963 343 бібліографічні записи [6].

Завдяки підписаній між OCLC і Google угоді, будь-який завантажений у каталог бібліотечний запис з'являється як результат пошуку у Google з посиланням на список бібліотек, де можна знайти певну книгу. Таким чином, знімаються бар'єри між найширшою пошуковою системою Google та ЕК бібліотек, які там не відображаються. Також є можливість одержати інформацію про фізичне розміщення найближ-

чої бібліотеки, яка є власником знайденого матеріалу. WorldCat надає бібліотекам всі можливі варіанти інтеграції: передачу бібліографічних даних і цифрових об'єктів в єдиний каталог системи; підключення засобів збору метаданих із онлайн-каталогів з наступною переадресацією на сайт бібліотеки; представлення ресурсів серверів WorldCat для організації онлайн-бібліотечних ресурсів.

Вільний доступ до пошуку у цій базі даних став можливий з 2006 року.

Іншими багатомовними багатогалузевими цифровими архівами, де представлена велика кількість старовинних видань, є "NathiTrust", "Google Books" та на європейському просторі "Europeana".

Мільйони об'єктів культурної спадщини із майже 4000 установ по всій Європі доступні в Інтернеті на вебсайті Europeana [7]. Це європейська цифрова бібліотека, пріоритетними завданнями якої є оцифрування, збереження і надання відкритого доступу до інформації про об'єкти, що мають цінність в контексті процесів збереження і актуалізації культурної пам'яті. Цей проєкт почав розвиватися з 2008 року з ініціативи Європейської Комісії в межах Рамочної програми з конкурентоздатності та інновацій. На момент запуску Europeana надавала доступ до 4,5 млн цифрових об'єктів. Музеї, аудіовізуальні архіви та галереї приєдналися до бібліотек, створивши спільну точку доступу до культурної спадщини. За даними на початок 2020 року вебсайт Europeana надає доступ до 58 млн цифрових об'єктів зі складними інструментами пошуку і фільтрації, а також до багатьох тематичних колекцій, виставок, галерей і блогів [7]. Europeana розширює можливість сектора культурної спадщини в його цифровій трансформації.

Серед європейських бібліотек значних успіхів у створенні електронних бібліотек стародруків досягли Баварська державна бібліотека в Німеччині, Британська у Великій Британії, Національна бібліотека Франції, Австрійська національна бібліотека в Австрії тощо. Зупинимося на аналізі роботи окремих з них.

Баварська державна бібліотека (нім. Bayerische Staatsbibliothek) – центральна бібліотека федеральної землі Баварія, одна з найбільш значущих європейських універсальних бібліотек. За даними офіційного звіту книгозбірні за 2020 рік, розміщеного на офіційному сайті установи, загальний обсяг фонду становить 11 002 000 примірників [2].

Баварська бібліотека володіє одним із найважливіших у світі зібрань рукописів (141 000), найбільшою в Німеччині колекцією інкунабул (21 000), великою кількістю (920 000) стародруків XVI–XVIII ст. [2]. Оцифровувати фонди бібліотека почала ще з 1997 року. Основна мета всіх інфраструктур та заходів зберігання цифрових даних – це надати користувачам доступ до матеріалів, заархівованих у цифровій формі, якомога простіше, зручніше та швидше, як правило, безкоштовно та без прив'язки до місця. Обсяг даних Баварської державної бібліотеки, яка зберігається у системі суперкомп'ютерного центру Лейбніца з 2004 року, зростає з року в рік. Про темпи оцифрування документів та створення електронних записів свідчать такі дані. На грудень 2013 року кількість електронних записів перевищувала один мільйон. Найбільше оцифровано книг XIX століття (357 000), потім XVIII століття (273 000), XVII століття (130 000) та XVI століття (98 000) [2]. За даними офіційного звіту Баварської бібліотеки за 2020 рік загалом оцифровано 2 707 000 одиниць, за 2020 рік – 773 000 одиниць [2]. Інформація про поповнення ЕК Баварської бібліотеки оновлюється на офіційному сайті книгозбірні щодня. У квітні 2021 року електронні колекції були повністю оновлені завдяки сучасним та інноваційним технологіям, дизайну та широкій доступності.

Національна бібліотека Франції (фр. Bibliothèque Nationale de France) – найбільша бібліотека Франції та одна із найбільших у світі, одна з найстаріших у Європі, що має найбагатше зібрання франкомовної літератури, яке нараховує більше 14 млн книг.

Галліка (фр. Gallica) – це цифрова бібліотека Національної бібліотеки Франції та її партнерів. Вона працює з 1997 року, щотижня поповнюється тисячами нових функцій і на сьогодні пропонує доступ до декількох мільйонів документів. За даними офіційного сайту на 2021 рік вона нараховує 8 461 164 оцифрованих документи [4]. Усі матеріали бібліотеки перебувають у вільному доступі. Національна бібліотека Франції пропонує додаток Gallica для iOS и Android. Його можна безкоштовно завантажити на мобільний телефон, що забезпечує швидкий доступ до документів, розміщених у цифровій бібліотеці Gallica.

Оцифрування цінних та спеціалізованих документів (рукописів, карт та планів, гравюр, плакатів тощо) розпочалося 2010 року. За пері-

од з 2010 до 2014 року кількість оцифрованих документів піднялася із одного до трьох мільйонів [4].

Втілити у життя такий масштабний проект силами однієї Національної бібліотеки Франції було б неможливим без підтримки, зокрема матеріальної, уряду Франції, який відіграв важливу роль у розвитку “Галліки”.

Британська бібліотека (англ. the British Library) – національна бібліотека Великої Британії, одна з найбільших бібліотек світу, кількість одиниць зберігання якої перевищує 170 млн (із них – понад 14 млн книг) [3]. Ця величезна книгозбірня також активно оцифровує свої фонди та працює над створенням електронного каталогу. Електронні колекції містять широкий спектр матеріалів (серед них є каталог оправ, ілюстрованих рукописів, інкунабул тощо), до яких можна одержати доступ в Інтернеті, хоча деякі колекції доступні лише у бібліотеці. Британська бібліотека володіє однією з найбільших у світі збірок інкунабул (12 500). Incunabula Short Title Catalogue – це міжнародна база даних європейських видань XV ст., створена Британською бібліотекою за участі установ з усього світу. На серпень 2016 року вона нараховувала 30 518 видань, зокрема і деякі XVI ст., що раніше були віднесені до XV ст. [5]. Кожен документ містить інформацію про автора, короткі заголовки, мову тексту, видавців, місце і дату друку, формат, а також посилання на основні онлайн-каталоги інкунабул та цифрові копії видань. Пошук у каталозі можна здійснювати за різними параметрами: за автором, назві, роком видання, ключовим словам.

Українські бібліотеки також працюють над створенням ЕК стародруків. Досвід вітчизняних бібліотек – тема окремого дослідження. Зупинимося лише на результатах роботи відділу рукописів та стародруків Наукової бібліотеки УжНУ, який зберігає найбільшу колекцію старовинних видань на Закарпатті, що нараховує більше 10 тисяч одиниць зберігання (до 1800 року).

Комп’ютеризація відділу і початок створення електронного каталогу стародруків у автоматизованій бібліотечній програмі “УФД/Бібліотека” припадає на кінець 2018 року. Наповнення ЕК – це довгий і трудомісткий процес, особливо ретрокаталогізація фондів, тому робота рухається повільними темпами. Але за цей час вдалося розробити ме-

тодику опису кириличних стародруків, видань громадянського друку та іноземних стародруків у програмі УФД, до жовтня 2021 року в ЕК внесено 2546 примірників старовинних видань. Перевагою програми “УФД/Бібліотека” є те, що вона дозволяє, крім основних бібліографічних даних, приєднувати електронні копії книг із провідних європейських бібліотек, даючи таким чином можливість ідентифікувати видання. Але програма УФД не була спеціально розроблена для опису стародруків, тому не має окремих полів для опису індивідуальних особливостей примірників – оправ, відомостей про попередніх власників тощо.

Старовинні видання мають велику історико-культурну та інформаційну цінність, заслуговуючи найуважливішого ставлення до себе. В умовах сучасних інформаційних технологій з’явилися величезні можливості для того, щоб стародруки та рідкісні видання, що зберігаються у бібліотеках, були доступними для читачів без ризику їх пошкодження або втрати. На сьогодні багато бібліотек світу проводять активну роботу зі створення ЕК та забезпеченню вільного доступу користувачів до цих каталогів та електронних копій видань. Бібліотеки стають центрами з оцифрування унікальних документів, а робота зі створення ЕК рідкісних книг є наступним кроком уперед для організації нової бібліотечної системи, що відповідає потребам часу та активно використовує сучасні інформаційні технології.

Джерела та література:

1. Інформація та документація. Бібліотечно-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять: ДСТУ 7448:2013. Київ : Мінекономрозвитку України, 2014. III. 41 с.
2. Bayerische Staatsbibliothek Jahresbericht. 2020. URL: https://www.bsb-muenchen.de/fileadmin/pdf/publikationen/jahresbericht/bsb_jb_2020.pdf.
3. The British Library. URL: <https://www.bl.uk>.
4. Gallica. URL: <https://gallica.bnf.fr>.
5. Incunabula Short Title Catalogue. URL: https://data.cerl.org/istc/_search.
6. OCLC (Online Computer Library Center, Inc.). URL: <https://www.oclc.org/en/worldcat/inside-worldcat.html>.
7. ProEuropeana : [site]. Hague (Netherlands), 2020. URL: <https://pro.europeana.eu/project/europeana-dsi-4>.
8. WorldCat.org: The World’s Largest Library Catalog // OCLC (Online

Computer Library Center, Inc.). URL: <https://www.worldcat.org>.

Y. Mateleshko,

ORCID: 0000-0002-6876-6534

Head of the Department of manuscripts,
rare books and special collections
of the Scientific Library,
Uzhhorod National University

Ya. Berdar,

ORCID: 0000-0002-4741-1638

Head of the Department of manuscripts,
rare books and special collections
of the Scientific Library,
Uzhhorod National University

The article describes the functions and significance of electronic catalogs in the work of a modern library, the specifics of creating electronic catalogs of old print books and rare editions. The experience of forming electronic catalogs of book memorabilia in the leading European libraries is analyzed.

Key words: *electronic catalog, old print books, rare editions, world catalog WorldCat, Europeana, the Bavarian State Library, Gallica, the British Library.*

